

АНТОНІМЫ ЯК СРОДАК ВЫРАЖЭННЯ КАМІЧНАГА (На матэрыяле беларускай драматургіі)

Адным з эфектыўных сродкаў стварэння камічнага ў беларускай драматургіі з'яўляюцца словы з антанімічным значэннем ці з супрацьпастаўленнем абазначаных імі паняццяў. Выражаючы супрацьлеглыя значэнні, антонімы ўжываюцца як бінармы, кампаненты якіх аб'яднаны ў «замкнутыя пары» [6, с.64].

Спалучэнні слоў, якія маюць супрацьлеглае значэнне або называюць супрацьлеглыя з'явы, нельга лічыць тыповымі для звычайнага, штодзённага маўлення; аднак такія словы могуць наўмысна спалучацца, калі ўзнікае патрэба надаць выказванню камічную афарбоўку.

У мове беларускай драматургіі антонімы выконваюць розныя стылістычныя функцыі.

На ўжыванні слоў з супрацьлеглым значэннем (лексіка-семантычным варыянтам, далей ЛСВ) [2, с.31] заснаваны антанімічныя каламбуры, якія ўзнікаюць, калі хоць бы «адно з слоў-антонімаў з'яўляецца полісемантычным» [4, с. 294].

Вылучым дзве разнавіднасці антанімічных каламбураў.

1. Каламбуры, у якіх полісемантычныя антонімы рэалізуюць у кантэксте толькі адзін ЛСВ. Гэта могуць быць розныя ЛСВ узуальных антонімаў, напрыклад, пераносны і прамы:

С у х а д о л ь с к і . *Гарачы ён у нас. Ай, гарачы.*

М а р ы я В а с і л ь е ў н а . *Вось мы яму зараз халодны кампрэс паставім.* (Бярэ Русаковіча за рукаў.) *Хадзем! Усе ўжо апрануліся.*

(К. Крапіва. Зацікаўленая асоба)

У каламбуры адзін з полісемантычных антонімаў (*гарачы*) ужываецца з пераносна-метафарычным ЛСВ 'нястрыманы', а другі (*халодны*) — з прамым 'з нізкай або адносна нізкай тэмпературай'.

Аднак часцей за ўсё ў драматургічных творах сустракаюцца аказіянальныя антонімы:

Р у с а к о в і ч . *Цяжка табе?*

М а р ы я В а с і л ь е ў н а . *А то лёгка, думаеш, з такім сукаватым.*

Р у с а к о в і ч . *А ты вазьмі сабе абцякаемага.*

(К. Крапіва. Зацікаўленая асоба)

У каламбуры абыгрываюцца метафарычныя ЛСВ аказіянальных антонімаў *сукаваты* ('задзірлівы') і *абцякаемы* ('спакойны, ураўнаважаны'). Або:

Н а с ц я . *Настрой у вас вельмі ўжо такі (падбірае слова)... мужчынскі.*

П ы т л я в а н ы . *Каб у нас бабскі настрой быў, то мы б і ў сваты не паехалі.*

(К. Крапіва. Пяюць жаўранкі)

Камічная экспрэсія абумоўліваецца прыналежнасцю аказіянальных антонімаў *мужчынскі* і *бабскі* (з ЛСВ 'уздымны, баявы' і 'спакойны, стрыманы') да розных стылістычных разрадаў лексікі: міжстылёвай *мужчынскі* і размоўнай *бабскі*.

2. Каламбуры, у якіх полісемантычныя антонімы ўжываюцца адначасова з двума ЛСВ, адзін з якіх вынікае з сэнсу выказвання, а другі падказваецца антонімам. Такім каламбурам у параўнанні з вышэй разгледжанымі ўласціва большая камічная экспрэсіўнасць:

С т а р ы . *Не, што ты! У калідоры няёмка. Усё-такі міністры, не брыгадзіры. Давай сюды. Калі крэслаў не хопіць, то... могуць і пастаяць.*

Д р у ж о к . *Ды яны ўсе стаяць будуць. А калі захочаце каторага пасадыць...*

С т а р ы . *За што?*

Д р у ж о к . *Кожны сам ведае — за што. Клікаць?*

(А. Махаёнак. Кашмар)

У антанімічнай пары *пастаяць* (*стаяць*) і *пасадыць* першы кампанент ужыты з двума ЛСВ: у рэпліцы Старога — з прамым ('быць у вертыкальным становішчы'), а ў першай рэпліцы Дружка — з пераносным ('стаяць навывцяжку', г. зн. 'прымаць позу як па камандзе «смірна»'), які абумоўліваецца вербальным кантэкстам — займеннікам *усе*, дапаможным дзеясловам *будуць*. Кампанент антанімічнай пары — дзеяслоў *пасадыць* у незакончаным вербальным кантэксте (другая рэпліка Дружка) ужываецца адначасова з двума прамымі ЛСВ: 'прапанаваць сесці' (падказваецца прамым ЛСВ дзеяслова *стаяць*) і 'арыштаваць' (успрымаецца пад уплывам пераноснага ЛСВ гэтага дзеяслова). Слова «За што?» ў рэпліцы Старога сведчаць, што ён ужывае дзеяслоў *пасадыць* з ЛСВ 'змясціць у турму'.

Надзвычай камічнымі з'яўляюцца каламбуры, у якіх аказіянальныя антонімы з рознымі тыпамі ЛСВ сінанімізуюцца ў кантэксце:

М а ш а . *Зноў сварыліся з мужам?*

Н а с ц я . *Не-е. Мірыліся. Капі пасварымся — тады я сплю ўсю ноч, як забітая.*

(І. Шамякін. Выгнанне блудніцы)

Камізм каламбура звязаны з асіметрычнасцю кампанентаў антанімічнай пары, якія ўспрымаюцца адначасова як узуальныя антонімы (*сварыліся* — 'ляяліся', *мірыліся* — 'спынялі сварку') і аказіянальныя сінонімы (*мірыліся* тут ужыта з антыфразісным ЛСВ 'пачыналі жыць у згодзе', пра што яскрава сведчыць постпазіцыйны вербальны кантэкст — канструкцыя *тады я сплю ўсю ноч, як забітая*).

С к а р о м н ы . *Дык вы яшчэ і біць збіраецеся?*

К а р а в а й . *Не, цяпер толькі гладзіць.*

(А. Макаёнак. Таблетку пад язык)

Выдзеленыя лексемы, з'яўляючыся узуальнымі антонімамі (*біць* — 'наносіць удары', *гладзіць* — 'лашчыць'), у кантэксце сінанімізуюцца (лексема *гладзіць* ўжыта з антыфразісным ЛСВ 'не-гладзіць').

Каламбурна могуць супастаўляцца словы як а) адной, так і б) розных часцін мовы:

а) **Я з в а .** *Не хвалюйцеся, усё ў парадку. Камедыя развіваецца нармальна. Пакуль няверны муж наладжвае спатканне з адной з сваіх палюбоўніц, яго верная жонка... і гэтак далей.* (Вымае блакнот і запісвае.) (К. Крапіва. Мілы чалавек)

Камізм ствараецца за кошт ужывання узуальнага прыметніка-антоніма *верная* з антыфразісным ЛСВ, што сэнсава збліжае яго з прыметнікам *няверная*;

б) **Т у л я г а** (спужаны). *Што-небудзь для мяне непрыемнае?* Гарлахвацкі: *Не скажу, каб гэта было вельмі прыемна для вас.*

(К. Крапіва. Хто смяецца апошнім)

Камічны эфект звязаны з тым, што другі з антонімаў, выражаных рознымі часцінамі мовы (субстантываваным прыметнікам і безасабова-прэдыкатывым словам), адначасова з'яўляецца, як і ў папярэднім прыкладзе, аказіянальным сінонімам субстантыва (*непрыемнае / прыемна*). Пра ўжыванне *прыемна* з антыфразісным ЛСВ сведчаць кампаненты рэпазіцыйнага вербальнага кантэксту — *не скажу, каб вельмі*.

Разгледзім найважнейшыя ўмовы актуалізацыі антанімічнасці слоў.

1. Наяўнасць бінарных канструкцый з кантактным размяшчэннем антонімаў, звязаных злучальнай супраціўнай сувяззю. У такіх бінармах кампаненты-антонімы супастаўляюцца паводле прымет «адмаўленне» — «сцвержанне»:

Л і х т а р о ў . *Усе грашовыя аперацыі праводзіць без ведама дзяржбанка. Усе выручаныя грошы пускаць у абарот без кантролю банка? Рызыкоўны выхад.*

К а в а л ь ч у к . *Да-а, гэта не выхад, а ўваход. У пракуратуру, а адтуль без перасадкі ў турму. Крымінальная справа!*

(А. Макаёнак. Каб людзі не журыліся)

Камізм дасягаецца ўжываннем назоўніка *выхад* ў рэпліцы Кавальчука адначасова з двума ЛСВ: пераносным ('спосаб выйсця з якога-н. становішча'), абумоўленым папярэднім кантэкстам, і прамым ('месца, праз якое ўваходзяць куды-н. '), які падказваецца прамым значэннем антоніма *ўваход* ('месца, праз якое ўваходзяць куды-н. ').

2. Лакалізацыя антонімаў у розных рэпліках. Гэта дае магчымасць больш рэльефна выявіць адметнасць разумення рознымі персанажамі семантыкі антанімічных слоў:

Н а т а л л я . *А мы толькі што цябе ўспаіналі.* (Падыходзіць і цалуе Лютынскага ў шчаку, якую той нехаця падстаўляе. Глянуўшы ў твар.) *Нешта ж ты... кіслы надта.*

Л ю т ы н с к і . *А ты салодкага захацела?*

Н а т а л л я . *Я хацела **весьлейшым** цябе сустрэць.*

(К. Крапіва. Канец дружбы)

У аснове камізму — неадназначнае ўспрыняцце персанажамі прыметніка *кіслы*: з пераносным ЛСВ ('які выражае незадаволенасць, маркотны, паньлы' — у рэпліцы Наталлі) і з прамым ('які мае своеасаблівы востры смак (лімона, журавін)' — у рэпліцы Лютынскага, пра што сведчыць ужыты ім прыметнік-антонім *салодкі* з прамым ЛСВ 'які мае прыемны смак, уласцівы цукру, мёду і пад.'). Каб пазбегнуць двухсэнсавасці, якая ўзнікла паміж персанажамі і прывяла да камізму, Наталля прыметнік *салодкі* ўдакладняе сінонімам з прамым ЛСВ — формай прыметніка *весьлейшым*, г. зн. 'жыццярэдасным, поўным радасці'.

3. Антанімічна-антыфразісны ЛСВ полісеманта найбольш яркава выяўляецца пры наяўнасці вербальных канкрэтызатараў:

Д а ч к а . *Не трэба меладром, мама! Ясна?* (Сказала і спалохалася.)

М а м а (скрозь слёзы). *Ясна... Так ясна, што аж у вачах цёмна.*

(А. Макаёнак. Зацюканы апостал)

Антонімы з'яўляюцца сродкам стварэння антытэз, якія нярэдка бываюць камічна насычанымі:

Д а б р ы я н . <...> *Дык вось, таварышы... Надышоў час. Просяць нас выказаць свае пэўныя думкі. Вы ведаеце наконт чаго...*

В а р а к с а . *Пэўныя думкі аб няпэўнай справе.*

(К. Крапіва. Брама неўміручасці)

У антытэзе абыгрываюцца кантрастныя паняцці, выражаныя словаформамі *пэўныя / няпэўнай*.

П а л і н а . <...> *Ды за ім жа [Цярэшкам] цяляты будуць хадзіць і смяцца. Усім статкам хадзіць будуць. Ахламон! А ба-ацюхны, во знайшлі старасту! Цьфу!*

С ы р а д о е ў . *Быў ахламон, а цяпер ён тут — цар!*

(А. Макаёнак. Трыбунал)

Узаемавыключальныя характарыстыкі даюцца таму ж самаму аб'екту (суб'екту).

У антытэзе моцць супастаўляцца паняцці, адно з якіх выражаецца словам, а другое — спалучэннем слоў:

Р ы г о р . *Гэй, цётка. Прыватныя асобы са сходу выходзь...*

А л ь б і н а . *Я не прыватная асоба... Я жонка вашага майстра, і не на сход ваш, а да мужа прыйшла, да законнага.*

(Е. Міровіч. Перамога)

Асабліва камічнымі з'яўляюцца антытэзы, пабудаваныя на выкарыстанні рознакаранёвых аказіянальных антонімаў, звязаных злучальнай супастаўляльнай сувяззю. Другі кампанент такіх антытэз набывае камічнае адценне адмоўнасці і ў пэўнай ступені сінанімізуецца з першым кампанентам:

Л я в о н (з жахам). <...> *Які дурань цябе ў дэпутаты вылучае?*

Лушка. *Не дурань, а сябар твой, рыбак, Мітрафан Сазонавіч Глуздакоў.*

(А. Макаёнак. Лявоніха на арбіце)

На выкарыстанні антонімаў заснаваны аксюмаран — стылістычны прыём, у якім выразна выяўляюцца складаныя, супярэчлівыя паняцці рэалій навакольнага свету:

Божашуткава. *Добра. Паглядзім на гэтую справу з другога боку. Так, мана, хлусня. Але хлусня ў імя высакароднай справы — гэта святая хлусня, Якаў Фаміч!*

(М. Матукоўскі. Амністыя)

У аснове аксюмарана аб'яднанне слоў з супрацьлеглым ЛСВ: *святая* (перан. 'бязгрэшная') і *хлусня* ('мана, няпраўда').

Аксюмараннае спалучэнне было б цалкам пазбаўлена «рацыянальнага зместу, калі б адзін з яго членаў не выступаў, як правіла, у няўласным, фігуральным значэнні» [3, с.155].

Спосабы пабудовы аксюмарана не вызначаюцца разнастайнасцю.

Спарадычна сустракаецца аксюмаран, утвораны спалучэннем антонімаў:

Коля. *Які ж вы камсамалец, дзядзька Ерафеіч?*

Ерафеіч. *З адна тысяча дзевяцьсот дзевятнаццатага года. Я цяпер дзед-камсамалец.*

Усе (смяюцца). *Дзед-камсамалец!*

(А. Кучар. Неспакойныя сэрцы)

У аксюмаране спалучаюцца аказіянальныя антонімы: *дзед* ('стары чалавек') і *камсамалец* ('член камсамола' — грамадскай арганізацыі моладзі ў СССР).

Часцей за ўсё словы з супрацьлеглым значэннем аб'ядноўваюцца як паяснёнае і паясняльнае:

а) назоўнік і прыметнік:

Міністр. *Гэта святая хлусня! Калі я скажу: «Гэты малады, мудры певень...» Народ будзе спачуваць табе!*

(М. Матукоўскі. Калізей)

б) дзеепрыметнік і прыслоўе:

Ліхтароў. *<...> У нас жа гаспадарка, ды не абы-якая — узорна-запушчаная.*

(А. Макаёнак. Каб людзі не журыліся)

У аксюмаране супастаўляюцца словы з лагічна несумяшчальнымі значэннямі: *запушчаная* — 'занядбаная' і *ўзорна* — 'паказальна'.

Паколькі спалучэнне антонімаў у «чыстым выглядзе» ў аксюмаране сустракаецца рэдка [1, с.63], то пры азначэнні гэтай маўленчай фігуры наўрад ці мэтазгодна акцэнтаваць увагу на тое, што гэта «спалучэнне антонімаў у сіслай канструкцыі...» [5, с.58].

Паводле структуры словы з супрацьлеглым значэннем у аксюмаране могуць быць рознакаранёвыя і (радзей) аднакаранёвыя.

У рознакаранёвых словах супрацьлегласць выражаецца іх семантыкай:

Аляксандр. *<...> І як ты будзеш выглядаць сярод іх? Ты ж яшчэ зусім малады дзед. Будзеш — як піянер.*

(А. Ждан. Сям'я для старога сабакі)

Супрацьлеглыя значэнні маюць рознакаранёвыя словы: прыметнік *малады* ('які не дасягнуў сталага ўзросту') і назоўнік *дзед* ('стары чалавек').

Тэкля. *Ад чаго яна выскачыла са слязьмі?*

Ваня. *У яе радасны стрэс.*

(К. Губарэвіч. Ох, «жыгулі» вы, «жыгулі»!)

У аксюмаране рознакаранёвымі з'яўляюцца: прыметнік *радасны* ('які прыносіць радасць') і назоўнік *стрэс* ('стан напружання арганізма, які ўзнікае пад уплывам моцных уздзеянняў').

М а г д а . Я за крадзенае не наліваю.

В а с к а . У каго крадзенае? У гэтых пейзажных разбойнікаў сумленна адабранае!

(У. Караткевіч. Маці ўрагану)

У аснове аксюмарана супастаўленне значэнняў прыслоўя *сумленна* ('без падману, ашуканства') і дзеепрыметніка *адабранае* ('сілай узятае').

У аднакаранёвых словах значэнне супрацьлегласці выражаецца прэфіксамі:

Т у м і л о в і ч . Вось і прайгрыны жаніхі! **Выйгрышны** прайгрыш у цябе, Мікола Сымонавіч! Ад такога ніхто б не адмовіўся.

(К. Крапіва. Пяюць жаўранкі)

Супрацьлеглае значэнне словам у аксюмаране надаецца прэфіксамі *вы-* (*выйгрышны*) і *про-* (*прайгрыш*).

Такім чынам, антонімы выкарыстоўваюцца ў беларускай драматургіі для стварэння такіх стылістычных прыёмаў (фігур), як антытэза і аксюмаран, якія з'яўляюцца дзейным сродкам камічнага.

ЛІТАРАТУРА

1. **Голуб И. Б.** Стилистика современного русского языка. — 2-е изд. — М., 1986.
2. З пашырэннем сістэмнага падыходу да мовы ў сучаснай семантыцы «асобныя значэнні» полісемантычнага слова ўсё часцей і часцей называюцца «лексіка-семантычнымі варыянтамі»; гл.: *Лексікалогія* сучаснай беларускай літаратурнай мовы / Пад рэд. А.Я.Баханькова. — Мн., 1994.
3. **Скребнев Ю. М.** Очерк теории стилистики. — Горький, 1975.
4. **Ходакова Е. П.** Каламбуры у Пушкіна і Вяземскаго // Образование новой стилистики русского языка в пушкинскую эпоху. — М., 1964.
5. **Цікоцкі М. Я.** Стылістыка беларускай мовы. — 2-е выд. — Мн., 1995.
6. **Шанский Н. М.** Лексикология современного русского языка. — 2-е изд. — М., 1972.